บทที่๓
กระบวนการแสดงลิเก

การแสดงลิเกแบ่งออกเป็น ๓ ขั้นตอน ประกอบด้วย ขั้นตอนก่อนการแสดง ขั้นตอนการแสดง ขั้นตอนหลังการแสดง การแสดงในแต่ละครั้งจะใช้เวลาทำการแสดงประมาณ ๓-๔ ชั่วโมง ดังนี้

๓.๑ ขั้นตอนก่อนแสดง

ขั้นตอนนี้จะเริ่มขึ้นโดยอ้างอิงตามเวลาที่เจ้าภาพได้ตกลงให้ลิเกทำการแสดง เมื่อถึงเวลาก่อนทำการแสดงประมาณ ๔๕ นาที ถึง ๑ ชั่วโมง ปี่พาทย์จะต้องทำการบรรเลง เรียกกระบวนการนี้ว่า “โหมโรง” เริ่มจากหัวหน้าคณะ หรือผู้อาวุโส นำผู้แสดงจุดธูป เทียน ปี่พาทย์จะเริ่มบรรเลงเพลงหน้าพาทย์สาธุการและบรรเลงเรื่อยไปจนจบเพลงชุดโหมโรง

วัตถุประสงค์ของการ โหมโรงคือเพื่อบูชาครู (ตั้งกำนลครู) บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ แสดงความเคารพต่อเจ้าที่ เจ้าทาง ณ สถานที่แห่งนั้น เพื่อให้มาอำนวยอวยพรให้เกิดความเป็นสิริมงคล เป็นขวัญและกำลังใจแก่ผู้แสดง นอกจากนั้นยังเป็นการประชาสัมพันธ์ว่าคณะลิเกกำลังจะเริ่มทำการแสดง

ลำดับเพลงชุดโหมโรง ประกอบด้วย เพลงหน้าพาทย์จำนวน ๑๓ เพลง ดังนี้ เพลงสาธุการ เพลงตระโหมโรง เพลงรัวสามลา เพลงต้นชุบ เพลงเข้าม่าน เพลงปฐม เพลงลา เพลงเสมอ เพลงรัว เพลงเชิด เพลงกลม เพลงชำนาญ เพลงกราวใน เพลงปลายเข้าม่าน และเพลงลา การบรรเลงโหมโรงนี้ในบางครั้งอาจไม่ต้องบรรเลงครบทั้งชุด แต่สามารถปรับเปลี่ยนได้ตามสถานการณ์ตามความประสงค์ของเจ้าภาพ และความเหมาะสม แต่เพลงสุดท้ายจะต้องเป็นเพลงลา

๓.๒ ขั้นตอนแสดง

การแสดงลิเกมีกระบวนการนำเสนอแบ่งเป็นขั้นตอน ที่เรียกว่าฉาก แต่ละฉากมีความสำคัญที่จะส่งผลให้การแสดงดำเนินไปตามเรื่องที่แสดง ครบถ้วนตามจารีตการแสดง และได้รับความนิยมตามลำดับดังนี้

๓.๒.๑ การออกแขก ขั้นตอนนี้จะเริ่มต้นเมื่อบรรเลงโหมโรงเสร็จสิ้น ปี่พาทย์จะบรรเลงเพลงวา ผู้แสดงแต่งกายเลียนแบบแขกผู้ชาย จะเต้นออกมาด้านหน้าเวทีฝั่งซ้าย เรียกว่าออกแขก ในสมัยโบราณหากไม่มีไฟฟ้าผู้แสดงจะถือตะเกียงหรือจุดเทียน เต้นไปรอบๆเวทีแล้วมาหยุดที่กลางเวที กล่าวสวัสดีและทักทายผู้ชมด้วย คำว่า “สล้าม สลาม” จากนั้นจึงพูดภูมิหลังของคณะ ขอบคุณเจ้าภาพ บอกชื่องาน ความสำคัญ วัตถุประสงค์ ประวัติคณะลิเกแต่พอสังเขป กล่าวนำเข้าสู่เรื่องที่จะทำการแสดง โดยพูดให้ผู้ชมเกิดแรงจูงใจในการติดตามรับชมการแสดง โดยภาษาไทยสำเนียงแขก

เมื่อพูดจบแขกจะร้องว่า “เฮ้ๆ ฮาๆ ขอเชิญท่านมาชมลิเก” จากนั้นปี่พาทย์จะบรรเลงรับ แขกก็จะเต้นไปรอบๆ เวทีอีกครั้งก่อนจะเต้นจนหายเข้าไปในโรงฝั่งขวา

๓.๒.๒ การแสดง การแสดงลิเกในแต่ละครั้งสามารถแบ่งการดำเนินเรื่องออกเป็นหลายฉาก ฉากที่ ๑ เป็นฉากที่สำคัญที่สุด มีความเชื่อว่าหากการแสดงในฉากนี้ไม่สมบูรณ์ อาจทำให้ผู้แสดงเสียขวัญและจะทำให้ผู้ชมไม่เกิดความประทับใจการแสดงในฉากต่อไป อาจทำให้ไม่อยู่รับชมการแสดงจนจบได้ การกำหนดฉากในการแสดงแต่ละครั้ง มาก น้อย ขึ้นอยู่กับเรื่องที่แสดง หากเกินเวลาสามารถตัด ลด รวม ฉากได้ แต่จะไม่นิยมแสดงจนจบเรื่องหากแต่จะทิ้งเรื่องไว้ เพื่อให้ผู้ชมติดใจ และติดตามการแสดงในครั้งต่อไป

๑) ฉากที่ ๑ เริ่มด้วย ปี่พาทย์บรรเลงเพลงเสมอ ผู้แสดงที่เป็นตัวนายโรง เช่น ตัวเจ้า ตัวพระยา ที่รับบทบาทเป็นตัวละครที่มีความซื่อสัตย์ รำเสมอตามกระบวนออกมาหน้าโรงจากเวทีฝั่งซ้ายจนถึงกลางเวทีและขึ้นนั่งเตียงในลักษณะนั่งทับส้นหรือนั่งคุกเข่า แล้วป้องหน้า จากนั้นก็ร้องส่งเพลงในอัตรา ๒ ชั้น มีเนื้อหาบรรยายเกี่ยวกับตัวตัวเองตามบทบาทที่ได้รับ หรือรำพึงถึงเหตุการณ์ต่างๆ ที่ตนประสบ โดยใช้เพลง เพลงครอบจักรวาล อาถรรพ์ ขึ้นพลับพลา ตะลุ่มโปง และพญาสี่เสา เป็นต้น ลักษณะการร้องผู้แสดงจะต้องร้องก่อนแล้วปี่พาทย์จะบรรเลงรับ ในระหว่างที่ร้องจะต้องรำประกอบบทร้องไปด้วย เมื่อร้องจบท่อนเพลง ปี่พาทย์จะบรรเลงรับ ผู้แสดงจะต้องรำตามจังหวะและทำนองเพลงเรียกว่า รำซัดหน้าเตียง จากนั้นจึงร้องต่อในท่อนที่ ๒ และรำประกอบเช่นเดียวกับตอนร้องในท่อนที่ ๑ (รำซัดหน้าเตียงจะไม่ซ้ำกันในแต่ละท่อน แต่ก็ไม่ได้กำหนดท่ารำไว้เป็นแบบแผนให้ขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้แสดงแต่ละคน)

เมื่อร้องเพลงไทยจบผู้แสดงจะร้องกลอนทำนองราชนิเกลิง และรำประกอบด้วย มีเนื้อหาเกี่ยวกับรายละเอียดของชีวิต เหตุการณ์ต่างๆ เช่น แนะนำตัวในบทบาทที่ได้รับว่าเป็นใคร มาจากไหน ทำอะไร ประสบกับเหตุการณ์ต่างๆในชีวิตอย่างไร และจะไปไหน อย่างไร จากนั้นจึงร้องเพลงในอัตราจังหวะสองชั้นที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทาง โดยมีตะโพน ฉิ่ง กรับประกอบจังหวะ เมื่อจบกลอน ปี่พาทย์จะบรรเลงรับในทำนองราชนิเกลิง จากนั้นผู้แสดงจะเจรจาดำเนินเรื่อง โดยทวนเนื้อหาจากคำกลอนในบทร้องเพลงไทยและในกลอนราชนิเกลิง โดยสรุปเฉพาะเนื้อหาที่สำคัญ

เมื่อเจรจาจบจะร้องเพลงไทยในอัตรา ๒ ชั้นและชั้นเดียว ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทางว่าจะเดินทางไปยังเป้าหมายตามที่เนื้อเรื่องกำหนดไว้ จากนั้นปี่พาทย์จะบรรเลงรับในทำนองเพลงเดียวกัน จากนั้นจะบรรเลงเพลงเชิด ผู้แสดงจะรำตามกระบวนท่ารำตามลำดับ แล้วจึงเข้าหลังโรงฝั่งขวา

๒) ฉากที่ ๒ จะเป็นฉากที่เข้าสู่การดำเนินเรื่องนิยมให้ตัวละครที่ได้รับบทบาทที่มีความสำคัญรองจากฉากที่ ๑ ออกมาในท้ายเพลงเชิด รำกรายออกมาพอพ้นหลืบในระยะที่ผู้ชมมองเห็นได้ชัดเจน ก็จะคำนับผู้ชม รำท่าสอด (ท่าสร้อยมาลา) ไปนั่งเตียงในลักษณะนั่งคุกเข่า พับเพียบหรือทับส้นหรือจะนั่งห้อยขาก็ได้ จากนั้นจึงป้องหน้า ปี่พาทย์หยุด ผู้แสดงร้องกลอนทำนองราชนิเกลิงหรือจะร้องเพลงไทยก็สามารถกระทำได้แต่ให้เลือกเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง จากนั้นจึงเจรจาแนะนำตัว และกล่าวถึงรายละเอียดในบทบาทที่ได้รับตามเนื้อเรื่อง แล้วจึงร้องเพลงไทยในอัตราชั้นเดียวเนื้อเกี่ยวกับการเดินทาง ปี่พาทย์บรรเลงเพลงเชิด ผู้แสดงรำเข้าไปในโรง ทางหลืบเวทีฝั่งขวา ฉากนั้นการแสดงก็จะดำเนินเรื่องไปเรื่อยๆ

๓) ฉากต่อจากฉากที่ ๒ เป็นต้นไป เป็นฉากดำเนินเรื่องที่มุ่งเน้นให้ผู้ชมได้ติดตามเรื่องราวในการแสดง ดังนั้นกระบวนการแสดงจะเน้นการนำเสนอ ตามเนื้อเรื่องจากนี้ไม่กำหนดจารีต รำ ร้อง เหมือนกระบวนการแสดงในฉากที่ ๑ แต่มีระเบียบวิธีการที่ผู้เชี่ยวชาญได้ให้ข้อมูลถึงแนวทางกระบวนการแสดงที่ถูกต้องไว้ว่า

ระหว่างดำเนินเรื่อง หลังจากผู้แสดงทุกคนออกมาแสดงในฉากแรกของตัวเอง ที่หมายถึงว่าเป็นการปรากฏตัวครั้งแรกบนเวที ที่เรียกว่าแนะนำบทบาทที่ได้รับจนครบทุกตัวแล้ว หลังจากนั้นในฉากต่อๆ ไปที่จะออกมาด้านหน้าโรงและจะเข้าหลังโรง หรือมีคำเรียกง่ายๆว่า จะมาจะไป ต้องมีปี่พาทย์บรรเลงเพลงออก ในอัตรา ๒ ชั้น หรือชั้นเดียวเสมอ กล่าวคือ ถ้าฉากนั้นมีผู้แสดงกำลังแสดงอยู่ (ศัพท์ลิเกเรียกว่า กล่าวอยู่ก่อนแล้วหรือกำลังกล่าวอยู่) ผู้แสดงอีกคนจะออกมาหาที่หน้าโรง ต้องร้องเพลงอัตรา ๒ ชั้น หรือชั้นเดียว รำและตีบทออกมาด้วย ถ้าผู้แสดงที่ออกมาหาในเรื่องเป็นคนรู้จักกัน ผู้แสดงที่อยู่หน้าฉากต้องเป็นผู้ร้องต่อหลังจากปี่พาทย์รับท่อนแรกจบ แต่ถ้าไม่ร้องออกก็ห้ามเดินออกมาหน้าโรงโดยไม่มีปี่พาทย์บรรเลง จะต้องมีปี่พาทย์บรรเลงด้วยอัตรา ๒ ชั้น หรือชั้นเดียวให้รำกรายออกมาหน้าโรง แล้วป้องหน้าเสมอ ยกเว้นบทบาทในเรื่องให้ผู้แสดงคนนั้นๆ กำลังแอบฟังหรือแอบดู ปี่พาทย์ก็ไม่จำเป็นต้องบรรเลง

กรณีที่จะไปจากฉาก (เข้าโรง) ก็เช่นกัน ถ้าผู้แสดงคนใดมีบทเจรจาต่อ ก็ให้ผู้แสดงที่ไม่มีบทเดินกรายเข้าไปก่อน ส่วนผู้แสดงที่อยู่เพื่อเจรจาเดินเรื่องต่อ ให้ร้องเพลงอัตราชั้นเดี่ยว ๒ ท่อน ปี่พาทย์รับสลับท่อน กับร้อง จากนั้นบรรเลงเพลงเชิด(รับแล้วติดเชิด) ผู้แสดงจะรำท่าชักแป้งหายเข้าฉากไป

กรณีที่ผู้แสดงต้องไปจากฉากนั้นพร้อมกันก็ให้ร้องคนละท่อนแล้วชักแป้งเข้าฉากไปด้วยกัน ให้เข้าก่อนหลังตามความสำคัญของนักแสดงในท้องเรื่อง ทำแบบนี้ทุกฉากในการดำเนินเรื่องจึงจะถูกต้อง ตามรูปแบบการแสดงลิเก

การแสดงลิเกจะดำเนินไปตามเนื้อเรื่อง จนถึงเวลาประมาณ ๒๔.๐๐ น. หรือตามเวลาที่ตกลงไว้กับเจ้าภาพ ผู้กำกับก็จะกำหนดให้เป็นฉากสุดท้าย

๔) ฉากจบ (ฉากขอด) เป็นฉากที่จะจบการแสดงหลังจากเรื่องดำเนินมาถึงจุดแตกหัก ที่ทำให้ผู้ชมประทับใจและอยากที่จะติดตามตอนต่อไป เป็นเทคนิคของผู้กำกับบทที่จะเลือกว่าจะสรุปเรื่องในรูปแบบใด แต่ส่วนใหญ่จะกำหนดให้เป็นฉากที่ตัวโกงพ่ายแพ้แก่พระเอก ในสนามรบ

หรือในระหว่างการต่อสู้และไล่ติดตามเป็นกองทัพ เพื่อที่จะให้ผู้แสดงเกือบทั้งหมดออกมาสู้รบกัน ตอนสุดท้ายพระเอกเป็นฝ่ายชนะ ส่วนตัวโกงพ่ายแพ้ และได้รับบาดเจ็บสาหัส ต้องหนีไปหรือยอมจำนน การแสดงจะจบลงโดยไม่มีการตายบนเวที เพราะมีความเชื่อว่าไม่เป็นมงคลอาจส่งผลในทางลบให้แก่ทั้งคณะและผู้แสดง เมื่อจะจบการแสดงฉากนี้ กลุ่มผู้แสดงที่ไล่ติดตามกันมาจนถึงกลางเวทีก็ต่อสู้กัน เมื่ออีกฝ่ายเพลี่ยงพล้ำอีกฝ่ายทำท่าเงื้อดาบจะฟันเป็นภาพนิ่งพร้อมกับปี่พาทย์จะบรรเลงเพลงรัว จากนั้นจะบรรเลงลาโรง ต่อมาภายหลังใช้เพลงสรรเสริญพระบารมี ผู้แสดงกราบอำลาผู้ชม หัวหน้ากล่าวขอบคุณผู้ชม และเชิญชวนให้ติดตามชมการแสดงคณะของตนในโอกาสต่อไป

๓.๓ ขั้นตอนหลังแสดง

เป็นขั้นตอนต่อจากเพลงสรรเสริญพระบารมี เมื่อผู้แสดงเดินเข้าไปหลังโรงแล้ว กลุ่มผู้ชมที่ชื่นชอบก็จะเข้ามาพบปะ ทักทายกับศิลปินอย่างใกล้ชิด แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ

๓.๓.๑ กลุ่มเจ้าภาพ

กลุ่มเจ้าภาพหรือผู้ว่าจ้างจะเป็นกลุ่มที่เข้ามาหลังเวทีพร้อมกับกลุ่มผู้ชม มีจุดประสงค์เพื่อพบกับโต้โผหรือหัวหน้าคณะ แบ่งเป็น ๒ กลุ่มคือ

๑) กลุ่มเจ้าภาพเก่าจะเข้ามาจ่ายค่าจ้างให้กับโต้โผหรือหัวหน้าคณะ พร้อมทั้งชมเชย ขอบคุณ หรือให้คำแนะนำและติชม การแสดงในครั้งนั้นๆว่าเป็นอย่างไร รวมทั้งกล่าวลาหรือเชิญชวนให้คณะลิเกพักที่บ้านหากไม่สะดวกในการเดินทางกลับเป็นต้น

๒) กลุ่มเจ้าภาพใหม่ จะเข้ามาทำความรู้จัก แนะนำตัว สอบถามราคาการแสดง หากตกลงราคาได้และคณะลิเกว่างก็สามารถตกลงว่าจ้าง และทำสัญญา วางมัดจำการแสดงได้เลย

๓.๓.๒ กลุ่มผู้ชม

กลุ่มผู้ชมหรือนิยมเรียกว่ากลุ่มแม่ยก ส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิง และมักจะเลือกที่นั่งรับชมการแสดงแถวหน้า จะเข้ามาหลังโรงโดยมีจุดประสงค์เพื่อพบกับศิลปิน แบ่งเป็น ๒ กลุ่มคือ

กลุ่มแม่ยกเก่า จะเป็นกลุ่มที่เข้ามาพบกับศิลปินที่ตนชื่นชอบเป็นกลุ่มแรกเพื่อชมเชย มอบรางวัล ในกรณีที่ไม่ต้องการแสดงตนหน้าเวที หรือมอบสิ่งของต่างๆที่เป็นของฝาก

กลุ่มแม่ยกใหม่ จะเลียบๆเคียงในระยะไกล จนกลุ่มแม่ยกเก่าจากไปจึงจะเข้ามาชมเชยและขอที่อยู่เพื่อสานสัมพันธ์และติดตามรับชมผลงานการแสดงต่อไป